
Hoe anti-positivistisch was Max Weber in zijn sociaal-empirisch onderzoek?¹

A.Th. Derksen

1. Inleiding en probleemstelling

De reputatie die Max Weber (1864-1920) onder sociologen geniet, berust op verschillende gronden. Om te beginnen zijn daar z'n bijdragen op het gebied van de theoretische sociologie: beschouwingen over rationaliserings- en bureaucratiseringsprocessen, heerschappijtypen en de invloed van religie op economisch handelen. Daarnaast heeft Weber naam gemaakt als historisch onderzoeker. Dat gebeurde bijvoorbeeld dankzij z'n *Römische Agrargeschichte* (Weber 1891) en de *Protestantische Ethik* (Weber 1965). Verder kennen veel sociologen Weber vanwege een aantal wetenschapsfilosofische publikaties. Te denken is aan opstellen over het waardevrijheidsvraagstuk en de rol van *Verstehen* en *Idealtypen* (Weber 1951).

Laatstgenoemde soort bijdragen van Weber trok sterk de aandacht in het recente verleden. Onvrede met positivistisch georiënteerde vormen van sociologiebeoefening was daarvan een belangrijke reden². Menigeen zag in de Weberiaanse sociologieconceptie met haar speciale aandacht voor sociaal handelen, *Idealtypen* en *Verstehen*, een aanzet tot een alternatieve, antipositivistische sociale wetenschap. Het alternatief zelf droeg meestal een fenomenologische signatuur (Zie Atkinson 1978; Benton 1977; Bogdan & Taylor 1975; Brauner 1978; Coenen 1975, 1977; Douglas 1970a; Giddens 1974; Luckmann 1973, 1978; Psathas 1973; Roche 1973; Sprondel & Grathoff 1979; Tiryakian 1965; Vrijhof 1980; Wagner 1967, 1975; Williams 1973; Zijdeveld 1973, 1974)³.

Opvallend is, dat zojuistgenoemde Weberinterpretatie slechts in beperkte mate werd geïllustreerd met verwijzingen naar Webers onderzoek. In het bijzonder gold dat voor het sociaal-empirisch gedeelte ervan⁴. Dit is merkwaardig omdat die arbeid omvangrijk was en Weber er veel belang aan leek te hechten⁵. Wellicht heeft die minimale aandacht te maken met een meer algemeen gebrek aan belangstelling voor Webers sociaal-empirisch onderzoek. Dat laatste verschijnsel bleek uit een door mij gedane inhoudsanalyse van Max Weber-literatuur. Van zo'n veertig geraadpleegde publikaties gaf bijna de helft geen enkele informatie over dat onderzoek, iets minder dan een derde besteedde er hooguit

enkele regels aan, terwijl maar een handvol auteurs uitvoeriger berichtte⁶. Kortom een resultaat dat de volgende bewering van Heckmann lijkt te ondersteunen: 'Weitgehend unbekannt aber ist MAX WEBER als empirischer Sozialforscher in einem "engeren Sinn": als empirischer Forscher, der Fragebogen entwarf, Umfragen organisierte und auswertete, arbeitssoziologische Studien "vor Ort" im Betrieb durchführte, oder zu Fragen des Laborexperiments Stellung bezog' (Heckmann 1979: 50, 51). In dit artikel wil ik nu nagaan in welke mate de inhoud van dit onderzoek overeenstemt met de anti-positivistische Weberinterpretatie. Kort gezegd gaat het dus om de vraag hoe anti-positivistisch Weber was in z'n sociaal-empirisch onderzoek. Aan de beantwoording van deze probleemstelling gaat een weergave van die arbeid vooraf. Dit overzicht zal, gezien de opmerkingen van zoëven, tamelijk breed uitvallen. Maar allereerst volgt een opsomming van de criteria waarmee zojuistgenoemde vraag beantwoord gaat worden.

2. De te gebruiken positivisme-kriteria

Evenals verschillende andere ismen is het positivisme een verzamelbegrip: een noemer die *verschillende* elementen bevat. Daarbij blijkt dat deze elementen niet onverbreekelijk met elkaar verbonden zijn. Iemand kan namelijk sommige tellingen uit het positivisme onderschrijven, terwijl hij andere van de hand wijst⁷. Dit betekent dat het hier zaak is om alleen maatstaven op te nemen waarmee men Weber kwalificeerde als wegbereider van een anti-positivistische wetenschap. Volgens die criteria is iemand positivist als hij:⁸

- a) ervan uit gaat dat de wetenschap de sociale werkelijkheid zo kan en moet weergeven als zij er onafhankelijk van het kennende subject uit ziet;
- b) van mening is dat de wetenschap zich richt op het opstellen en toetsen van hypothesen; gestreefd wordt daarbij naar hypothesen die een algemene wetmatigheid formuleren (de zogenaamde 'als dit..., dan dat...' of 'hoe meer..., des te...' uitspraken die altijd en overal waar zouden zijn);
- c) naar kwantificering streeft en in plaats van 'kwalitatieve', zogenaamde kwantitatieve methoden gebruikt;
- d) beweert dat men 'subjectieve' verschijnselen als interpretaties en motieven, evenals 'objektieve' verschijnselen, intersubjectief kan en moet meten; intersubjectief betekent dat de meetresultaten verkregen worden volgens een duidelijk omschreven methode die in principe door iedereen kan worden gevolgd; omdat intuïtieve kennis niet aan die conditie voldoet, wijst een positivist intuïtie als kennisbron van de hand;
- e) in zijn onderzoek van de sociale werkelijkheid geen rekening houdt met het feit dat die werkelijkheid (inclusief het onderzoeksproces) opgebouwd is uit menselijke interpretaties;

- f) menselijke gedragingen alleen verklaart vanuit 'objektieve' factoren; dat houdt in dat niet gewerkt wordt met redenen of motieven die aan dat gedrag ten grondslag liggen;
- g) stelt dat uitspraken over de sociale werkelijkheid herleid kunnen worden tot uitspraken over psychologische of biologische eigenschappen van mensen.

Een onverdeeld anti-positivistische opstelling is aanwezig als iemand op al deze criteria steeds negatief scoort. Aansluitend volgt nu een overzicht van Webers sociaal-empirische onderzoeksactiviteiten. Zowel inhoud als uitkomsten daarvan komen aan bod.

3. Een overzicht van Max Webers sociaal-empirisch onderzoek

A. *Twee studies over landarbeiders*. Zijn eerste sociaal-empirisch onderzoek verrichtte Weber binnen de *Verein für Sozialpolitik*, een in 1872 opgerichte vereniging, die, hoewel niet socialistisch, zich het lot van de arbeidende klasse in Duitsland aantrok⁹. Deze organisatie zette onderzoek op touw naar de leefomstandigheden van de laagstbetaalden. Ze hoopte dat de resultaten de overheid zouden inspireren tot het aanbrengen van sociale hervormingen. De *Verein*-onderzoekingen hadden, wat nu het 'survey' heet, als grondvorm. Men begon met het opstellen van een memorandum, dat een brede probleemstelling en meestal ook een reeks specifieke vragen bevatte. Dit werd vervolgens voorgelegd aan een groep 'betrouwbare' en 'welingelichte' personen.

Webers eerste activiteit betrof een studie naar leefomstandigheden van landarbeiders (1890/91). De aan ruim drieduizend landheren (*Gutsbesitzer*) toegepaste vragenlijst informeerde onder andere naar het soort werk dat de landarbeiders deden, hun inkomsten, spaargedrag, en mogelijkheden tot landverwerving, de omvang van vrouwen- en kinderarbeid, de lengte van werktijden en aanwezigheid van onderwijsinstellingen, ouderdoms-, invaliden- en ziekteverzorging. De respons op de vragenlijst bedroeg tweeënzeventig procent¹⁰.

Webers taak beperkte zich tot rapportage en analyse van de verkregen antwoorden die betrekking hadden op een aantal oostelijke regio's¹¹. Zijn bijna negenhonderd pagina's tellend verslag - *die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland* (1892) - gaf talrijke uitkomsten in tabelvorm weer. Die publikatie bevatte overigens niet alleen momentopnames. Via vergelijkingen met resultaten van vroegere studies over landarbeiders bracht Weber tevens een aantal historische ontwikkelingen in kaart¹². In het bijzonder boeide hem een bepaalde verandering in de arbeidsverhouding tussen grootgrondbezitters (*Junkers*) en landarbeiders. Na afschaffing van de lijfeigenschap, kort na 1800, bestond de laatste categorie voor een groot deel uit personen, die op basis van

een jaarkontrakt, de grond van de *Junkers* bewerkten. Hoewel de jure vrij, waren deze arbeiders feitelijk aan het gezag van hun werkgevers onderworpen. De verdiensten van de eerstgenoemden werden gedeeltelijk *in natura* uitgedeerd.

Een verrassend resultaat van de enquête was dat de materiële toestand van de landarbeiders er gemiddeld beter uit zag dan die van de industriearbeiders (Weber 1892a: 775). Daarnaast bracht het onderzoek een voortschrijdende ontbinding van genoemde arbeidsverhoudingen aan het licht (Weber 1924a: 449). Het feodale systeem maakte plaats voor een kapitalistisch bestel, waarin men arbeid op dagbasis verrichtte tegen een van te voren overeengekomen hoeveelheid geld. Andere verplichtingen kwamen daarbij niet meer voor. Deze verschuiving werd volgens Weber mede veroorzaakt door een wijziging in de houding aan vele arbeiders. Zij gaven in steeds groter getale de voorkeur aan een betrekking die vrij was van feodale elementen. Financiële overwegingen stonden hier los van, aldus Weber. Beslissend was een toenemend verlangen om de machtspositie van de *Junkers* te breken¹³. Weber zag in het zojuistgenoemde een weerlegging van de bewering dat mensen hun gedrag uitsluitend afstemmen op materiële prikkels. Men maakte immers een keuze die een verslechtering van z'n materiële positie met zich mee bracht. Het veronderstelde streven naar economisch gewin is soms kennelijk zwakker dan het verlangen naar zelfstandigheid (Weber 1892a: 775).

Wat de methodologische mérites van het onderzoek aangaat, oordeelde Weber aanvankelijk vrij mild¹⁴. Zo noemde hij de vragen 'sehr sachgemäss' (Weber, 1892a: 7). Dat sommige verkeerd geïnterpreteerd waren door de ondervraagden, was volgens hem een onvermijdelijk gevolg van de gehanteerde onderzoeksmethode (Weber 1892a: 767). Weber uitte kritiek op het feit dat informatie over de landarbeiders verstrekt werd door hun werkgevers, bepaalde uitkomsten bezaten daardoor een 'durch den Klassenstandpunkt herbeigeführte subjektive Färbung' (Weber 1892a: 6). Verder laakte Weber de eenzijdige aandacht die de vragen schonken aan de materiële positie van de werknemers. Aan de manier waarop zij die situatie beleefden ging men zo ten onrechte voorbij (Weber 1892a: 5). Met die kritiek liet Weber weten dat niet iemands objectieve, maar juist zijn *subjektieve* deprivatie gedragsbepalend is (Weber 1892a: 5).

In 1893 startte Weber zelf een volgend onderzoek over landarbeiders. Die studie vond plaats onder auspiciën van het *Evangelisch-Sozialen Kongress*. Evenals genoemde *Verein* probeerde deze organisatie de positie van de arbeidende klasse te verlichten. Het nieuwe onderzoek diende ter replikatie van het vorige. Dat was voor Weber wegens de gekleurde informatie van de werkgevers dringend gewenst (Weber 1893: 535). Daarnaast moest het gegevens verstrekken over de wijze waarop de arbeiders hun situatie ervoeren, over hun opvattin-

gen inzake godsdienst en moraal en de veronderstelde wisselwerking tussen die ideeën en de economische situatie (Weber 1926: 144). De vragenlijst die Weber opstelde, bevatte zo'n driehonderd vragen¹⁵. Wat precisie betreft onderscheidden deze zich gunstig van de vragen uit het voorgaande onderzoek¹⁶. Maar ook nu werd de enquête niet aan de arbeiders zelf toegestuurd: 'Die Arbeiter selbst zu fragen, ist ... mit Rücksicht auf die eigenartigen Missdeutungen und das Misstrauen, dem dieser Versuch bei den Verhältnissen des platten Landes begegnen würde, zur Zeit leider noch unmöglich', aldus Weber (Weber 1892b)¹⁷. Als informanten fungeerden deze keer vijftienduizend plattelandsdomeinees. Ze golden als 'möglichst unbefangene Mittelpersonen' (Weber 1893: 536)¹⁸. Weber gaf hen overigens wel de opdracht mee om de beantwoording van de vragen te baseren op uitspraken van de werknemers zelf. Hieraan zou op betrekkelijk grote schaal voldaan zijn (Weber 1893: 540).

De respons was zeer gering: nog geen zeven procent; waarschijnlijk een gevolg van het grote aantal vragen¹⁹. Daar stond tegenover dat de binnengekomen antwoorden in de ogen van de onderzoeker een bewonderenswaardige precisie en concreetheid bezaten (Weber 1893: 540). Qua inhoud verschilden ze niet principieel van de uitkomsten uit de vorige studie. Opgemerkt werd dat er de beperktheid van de 'materialistische geschiedbeschouwing' uit bleek: niet economische factoren, maar juridische regels, bepaalden bijvoorbeeld de sociale positie van de arbeider (Weber 1926: 144)²⁰. Laatste opmerking geeft aan dat aan Webers onderzoek verschillende - onuitgesproken - hypothesen ten grondslag lagen. Webers eigen onderzoek onder landarbeiders is overigens onafgebleven. Gebrek aan tijd en onderzoekstechnische kundigheid beletten hem om alle verzamelde gegevens te verwerken²¹.

B. Onderzoek naar factoren die de produktiviteit van de fabrieksarbeider bepalen. Op initiatief van Webers broer Alfred besloot de *Verein für Sozialpolitik* in 1907 tot het doen verrichten van een onderzoek in de grootindustrie. Officieel kreeg deze studie als titel mee: *Untersuchungen über Auslese und Anpassung/Berufswahl und Berufsschicksal des Arbeiters in den verschiedenen Zweigen der Grossindustrie*. Max Weber maakte ter voorbereiding hiervan een literatuur- en 'bureau'-studie naar factoren die iemands arbeidsproductiviteit (prestatievermogen) bepalen. Resultaat daarvan was een reeks artikelen die gebundeld z'n *Zur Psychophysik der industriellen Arbeit* (1908/09) vormen (Zie Weber 1924b). Als probleemstelling gold de vraag in hoeverre fysiologische, experimenteelpsychologische en antropologische informatie over het menselijk prestatievermogen een voorspellende waarde bezit voor de arbeidsproductiviteit van industriewerknemers (Weber 1924b: 61, 62)²².

In de *Psychophysik* uitte Weber zijn waardering voor de exactheid van het laboratoriumexperiment²³. Hij plaatste echter kritiek bij experimenten waaraan

maar amper een handvol personen deelnam. Zulk onderzoek werkte naar zijn mening een immunisering van gekoesterde hypothesen in de hand: weerleggingen zouden er veel eerder aan toegeschreven worden dan bevestigingen. Volgens Weber lag de oorzaak van dit laatste in het feit dat mensen veel eerder naar het waarom van een falsifikatie dan naar dat van een bevestiging vragen (Weber 1924b: 112, 113).

Een versluiering van weerleggingen doet zich naar Webers mening ook gemakkelijk voor als uitkomsten alleen in de vorm van gemiddelden worden gepresenteerd. Weber adviseerde deze cijfers altijd aan te vullen met de individuele scores waarop ze gebaseerd zijn (Weber 1924b: 133-135). Verder merkte de auteur van de *Psychofysik* op dat een onderzoek naar de alledaagse fabrieksarbeid vrijwel onmogelijk de precisie van het laboratoriumexperiment kon evenaren. Een '*Serie von ganz grobslächtigen Bedingungen*', zoals de woonsituatie van de arbeiders, hun eet- en drinkgewoonten, sexueel gedrag en bereidheid tot maximale inspanning, was daar verantwoordelijk voor (Weber 1924b: 118-120).

Het laatste gedeelte van de *Psychofysik* is een weergave van de studie die Weber in 1908 in een textiel fabriek verrichtte. Qua grondvorm is ze het best als een bureau-onderzoek te typeren²⁴. De werkzaamheden bepaalden zich immers tot een analyse van reeds geregistreerde gegevens. Deze betroffen loonhoogte en machinegebruik; Weber gebruikte ze als indicatoren van gedane hoeveelheden werk (Weber 1924b: 128-131). Zijn echtgenote merkte over die arbeid het volgende op: 'Er verbrachte ... lange Wochen bei den Verwandten, vertieft sich in die Lohnbücher und Stuhluhrregistraturen der Fabrik und errechnete bienenfleissig Kurven für Stunden-, Tages- und Wochenleistungen der Weber ...' (Weber 1926: 345).

Met behulp van die berekeningen toetste Weber een aantal verklaringen van produktiviteitsverschillen²⁵. Naast fysieke factoren als vochtigheid van de werkruimte en geoefendheid werden ook variabelen als leeftijd, geslacht en levensbeschouwing op hun mogelijke invloed onderzocht. Relatief hoge produktiecijfers vond Weber onder arbeidsters met een piëtistisch geloof. Analoog aan z'n bekende verklaring van de relatie tussen calvinisme en kapitalisme schreef de onderzoeker die toe aan de werkzaamheid van de protestantse ascese (Weber 1924b: 161)²⁶. Een sprekende uitkomst was voor Weber ook het hoge prestatieniveau van toegewijde vakbondsleden (Weber 1924b: 160). Webers analyses brachten verder aan het licht dat de gemiddelde produktie 's maandags haar dieptepunt kende. De volgende twee dagen gaven een stijging naar het maximum te zien, terwijl de donderdag een daling vertoonde. De produktietoeename die de volgende dag inzette, hield tot het einde van de week aan. Weber schreef het minimum toe aan alcoholgebruik in het weekeinde en stelde vermoeidheidsverschijnselen verantwoordelijk voor de terugval (Weber 1924b: 150).

Een opmerkelijke uitkomst was voor Weber het verschijnsel dat vele arbeiders individuele reactiepatronen aan de dag legden (Weber 1924b: 241). Verschillen in levensloop waren hier tot op grote hoogte de oorzaak van, aldus de onderzoeker. Deze hield daarnaast serieus rekening met de mogelijkheid dat variaties in natuurlijke aanleg een rol speelden. Weber wees een genetische verklaring van produktieverschillen allerminst bij voorbaat van de hand. Wel beklemtoonde hij de wenselijkheid om die allereerst in een weerlegbare vorm te gieten (Weber 1924b: 242-255).

C. Het grootindustrie-onderzoek. Webers zojuistgenoemde activiteiten waren, zoals gezegd, voorbereidingen op het onderzoeksproject over 'selectie en aanpassing van werknemers in de grootindustrie'. Zijn deelname hieraan kwam voort uit een levendige belangstelling voor de snelle verbreiding van de moderne fabrieksarbeid (Weber 1924b: 59,60).

Met het grootindustrie-onderzoek wilde Weber een proces van wederzijdse beïnvloeding beschrijven: 'Die gegenwärtige Erhebung versucht festzustellen: einerseits, welche Einwirkung die *geschlossene Grossindustrie* auf persönliche Eigenart, berufliches Schicksal und ausserberuflichen 'Lebensstil' ihrer Arbeiterschaft ausübt, welche physischen und psychischen Qualitäten sie in ihnen entwickelt, und wie sich diese in der gesamten Lebensführung der Arbeiterschaft äussern, - andererseits: inwieweit die Grossindustrie ihrerseits in ihrer Entwicklungsfähigkeit und Entwicklungsrichtung an gegebene, durch ethnische, soziale, kulturelle Provenienz, Tradition und Lebensbedingungen der Arbeiterschaft erzeugte Qualitäten derselben gebunden ist' (Weber 1924b: 1). Onder deze algemene probleemstelling vielen meer specifieke vragen als: in hoeverre wordt de sociale en economische heterogeniteit van de arbeidende klasse veranderd door wijzigingen in de bedrijfssamenstelling en door produktstandaardisering? In welke mate bepalen eigenschappen van die bevolkingscategorie het tempo van zojuistgenoemde processen? Heeft specialisatie van de arbeiders invloed op hun sociale verkeer? Welke sociale en kulturele hoedanigheden van de arbeider bepalen zijn leervermogen in het bedrijf? In hoeverre worden verschillen in geleverde arbeidsprestaties veroorzaakt door de aard van het werk en in welke mate door de ethnische, sociale en kulturele afkomst, of 'Eigenart' van de werknemers? Weerspiegelen variaties in scholing en functie zich in de omgang tussen de arbeiders? Welke invloed oefenen de arbeidersorganisaties uit op de levensstijl van hun leden? Welke posities streven werknemers in het bedrijf na en welke motieven spelen daarbij een rol? (Weber 1924b: 1-60).

Achtergrond van vele vragen zou de marxistische bewering zijn dat voortgaande industrialisering de sociaal-economische heterogeniteit van de arbeidende klasse verkleint (Van Schulze-Gaevernitz 1963: 54,55). Op Webers aanwijzing moesten de antwoorden op genoemde en andere vragen langs verschillende

wegen verkregen worden. De onderzoekers zouden direktieleden benaderen, fabrieksboeken raadplegen en allerlei variabelen (waaronder geleverde arbeidsprestaties) via directe observatie meten. Ook dienden ze de arbeiders te onderwerpen. Een en ander schreef Weber in de methodologische inleiding die hij ter informatie en instructie van de uitvoerders van het onderzoek samenstelde (Weber 1924b: 1-60). Voor die personen ontwierp hij ook nog een werkplan en een zevenentwintig vragen tellende questionnaire²⁸.

Een onderzoeksteam van twaalf personen probeerde in de jaren 1909-1911 de gewenste gegevens te verzamelen. Bij de meesten liep die poging stuk op het onder de werknemers heersende wantrouwen. Alleen Dr. Marie Bernays realiseerde een acceptabele respons²⁸. Waarschijnlijk was dat een gevolg van het feit dat ze haar onderzoek vooraf liet gaan door een 'geheim' verblijf onder de te ondervragen fabrieksarbeiders. Bernays vond onder andere dat de hoogte van het door een gekwalificeerde arbeider verdiende loon, negatief correleerde met zijn plezier in het werk. Ter verklaring hiervan gebruikte zij een relatieve deprivatietheorie. Hogere ethische en intellectuele eigenschappen, aldus Bernays, leverden een betrekkelijk hoge beloning op, die de arbeider de overtuiging gaf dat hem een hogere positie toekwam. Wanneer promotie nu – zoals vaak het geval was – uitbleef, traden onlustgevoelens op (Bernays 1910: 348,349). Bernays ontdekte ook dat het sociale verkeer binnen de fabriekspoort zich afspeelde langs scherpe sociale scheidlijnen. De daar spontaan gevormde groepjes kenden krachtige solidariteitsgevoelens naar binnen en sterke superioriteitsgevoelens naar buiten. Deze informele eenheden zouden zowel de bij de arbeider aanwezige behoefte tot identifikatie, als z'n streven naar erkenning, bevredigen (Bernays 1910: 182-186). De gegevens lieten verder zien dat werknemers hun aspiratieniveau meestal afstemden op hetgeen 'mogelijk' was (Bernays 1910: 243,245).

Tot zover dit verslag van Bernays' onderzoeksresultaten. Het valt op dat zij niet heeft nagegaan welke vragen van Weber wel en welke niet waren beantwoord. Weber zelf reageerde zeer skeptisch op de uitkomsten van het industrie-project. Zie z'n antwoord op allerlei lovende commentaren: 'Herausgekommen, meine Herren, ist bisher an endgültigen Resultaten *noch gar nichts*, nichts anderes wenigstens als einigen Zahlen, die geeignet sind, einige Hypothesen zu stützen, andere Hypothesen neu aufzustellen, die Fragestellung zu korrigieren und - dies ist das bei weitem Wichtigste - zu beweisen, dass an dem Material, das hier in Angriff genommen worden ist, und mit Hilfe des weiter zu gewinnenden ähnlichen Materials sich im Laufe der Zeit, und zwar einer sehr langen Zeit mit *sehr hoher Wahrscheinlichkeit* wertvolle und durchschlagende Ergebnisse werden gewinnen lassen' (Weber 1924b: 424). Een poging om tot deze resultaten te komen is echter nooit gedaan.

D. Kanttekeningen bij een arbeidersenquête. In de periode dat Weber het industrie-onderzoek voorbereidde, hield hij zich korte tijd bezig met een enquête die Adolf Levenstein onder arbeiders had afgenomen (Levenstein 1908). Deze arbeider-autodidakt informeerde daarin zowel naar achtergrondkenmerken (beroep, huwelijks staat, inkomen) als attitudes en wensen. Gemeten werden bij voorbeeld de voorkeuren van de arbeiders inzake werktijd en beroep. Ook vroeg de onderzoeker hoe zij een eventuele toename van vrije tijd en inkomen zouden besteden. Levenstein wilde verder weten of de respondent in God geloofde en wat er in z'n hoofd omging als hij alleen in het bos lag. Na een beroep op gevoelens van proletarische solidariteit beantwoordde maar liefst vijftien procent van de benaderde arbeiders de vragenlijst. Volgens Weber stond de onverdachte sociale status van de onderzoeker borg voor een hoge validiteit van de antwoorden (Weber 1909: 950).

Nadat Levenstein uit eigen beweging de enquête aan Max Weber had voorgelegd, drong deze er bij hem op aan om samen met een paar studenten de verzamelde gegevens te analyseren (Oberschall 1965: 95). De afwijzende reactie van Levenstein bracht Weber tot het schrijven van een kort artikel: *Zur Methodik sozialpsychologischer Enqueten und ihrer Bearbeitung* (1909).

De auteur gispte hierin Levensteins literair-impressionistische stijl van data-verwerking: 'Nur die bisherige Art der Verwertung fortzusetzen wäre wissenschaftlich betrachtet, einfach unwürdig - das müsste auch L. einsehen' (Weber 1909: 957). Tegenover het *Erleben* en *Durchempfinden* bepleitte Weber een nuchtere en nauwgezette kwantitatieve analyse onder deskundige leiding (Weber 1909: 953, 954, 957)²⁹. Zo'n studie was ook nodig om eventuele samenhangen te vinden tussen de verschillende antwoorden. Weber stelde in dat verband een vergelijking van percentages voor (Weber 1909: 956).

Een konstruktie van typologieën diende naar Webers mening eveneens op uitgebreide kwantitatieve analyse te stoelen: 'Dann erst, nachdem aus dem Material alles 'Zählbare' herausgeholt und in Beziehung zueinander gesetzt ist, könnte auf diesem Unterbau versucht werden, proletarische Denk- und Empfindungs- "Typen" zu ermitteln, formale sowie inhaltliche ...' (Weber 1909: 956). Naast dit - vruchteloos gebleven - pleidooi voor kwantificering bevatte Webers artikel een serie aanmerkingen op Levensteins vragenlijst. Een vraag werd wegens haar suggestieve karakter als 'bijna waardeloos' bestempeld, andere kregen de kwalificatie 'ziemlich unmethodisch, zum Teil grotesk'. Weber merkte verder op dat vragen naar het beroep van de vader en de eigen beroeps carrière ten onrechte ontbraken (Weber 1909: 951).

E. Aanzetten tot een pers-, verenigings- en elite-onderzoek. Webers overige sociaal-empirische onderzoeksarbeid speelde zich af binnen de mede door hem in 1910 opgerichte *Deutsche Gesellschaft für Soziologie*. Deze instelling moest

volgens Weber fungeren als een zuiver wetenschappelijke tegenhanger van de *Verein für Sozialpolitik*³⁰. Het eerste onderzoeksplan dat Weber voor de *Gesellschaft* formuleerde had een perssociologische inhoud. Vragen als de volgende zouden aan de orde komen. Welke macht oefent de pers uit? In hoeverre wordt de mogelijkheid om nieuwe dag- en weekbladen op te richten, verkleind door een groeiende behoefte aan kapitaal binnen de perswereld? Vergroot de toename van het vaste kapitaal de invloed van de pers op de publieke opinie? Wat is de maatschappelijke afkomst en het opleidingsniveau van journalisten en waarom nemen ze soms per land verschillende sociale posities in? Welke culturele invloed oefent de pers uit op haar lezers?

Aan de beantwoording van deze en andere vragen moest volgens Weber allereerst een kwantitatieve inhoudsanalyse van kranten vooraf gaan. Met 'schaar en passer' zou vastgesteld worden: '... wie sich denn der Inhalt der Zeitungen in quantitativer Hinsicht verschoben hat im Lauf der letzten Generation, nicht am letzten im Inseratenteil, im Feuilleton, zwischen Feuilleton und Leitartikel, zwischen Leitartikel und Nachricht, zwischen dem, was überhaupt an Nachrichten gebracht wird und was heute nicht mehr gebracht wird' (Weber 1924b: 441). Aansluitend was een zogenoemde kwalitatieve analyse gepland: 'Wir werden die Art der Stilisierung der Zeitung, die Art, wie die gleichen Probleme innerhalb und ausserhalb der Zeitungen erörtert werden, die scheinbare Zurückdrängung des Emotionalen in der Zeitung ... und ähnliche Dinge zu verfolgen haben ...' (Weber 1924b: 441). Zover is het echter nooit gekomen. Als gevolg van Webers betrokkenheid bij een gerechtelijk persproces strandde het project al in de voorbereidende fase (Zie Weber 1926: 434-446).

Het tweede researchplan dat Weber de *Gesellschaft* opdroeg, betrof een sociologie van het verenigingsleven. Hij wilde bijvoorbeeld weten of het lidmaatschap van een Duitse vereniging in dezelfde mate als in de U.S.A. toegang verschaft tot een leidende functie in het politieke en maatschappelijke leven. Eventueel kwam de vraag aan de orde waarom dat niet (altijd) zo was. Daarnaast waren er vragen als: welke invloed oefent een vereniging uit op de persoonlijkheid, wereldbeschouwing en het dagelijkse gedrag van haar leden? Via welke regels vindt selectie van verenigingsleiders plaats en op welke manieren proberen zij hun machtspositie te consolideren? (Weber 1924b: 442-447). Bestaande verenigingen dienden allereerst benaderd te worden voor informatie over een aantal kenmerken van hun leden zoals beroep, geografische, ethnische en sociale afkomst. Vervolgens moesten de middelen onderzocht worden waarmee verenigingen hun leden en omgeving beïnvloedden (Weber 1924b: 447). Maar evenmin als de persstudie kwam het verenigingsonderzoek van de grond. Onuitgevoerd bleef ook het laatste project dat Weber de *Gesellschaft* toedacht: een studie naar mechanismen die de toewijzing van allerlei topfuncties reguleerden (Weber 1924b: 447, 448).

4. Beantwoording van de probleemstelling

Na dit overzicht van Webers sociaal-empirisch onderzoek volgt nu de beantwoording van de vraag hoe anti-positivistisch Weber daarin te werk ging. Dat gebeurt aan de hand van de eerder genoemde positivisme-kriteria.

Ad a. Afgaand op het eerstvermelde criterium (de wetenschapper kan en moet de werkelijkheid weergeven zoals die onafhankelijk van het kennende subjekt bestaat), zou het misplaatst zijn om Weber als een anti-positivist te klassificeren. Weliswaar voorzag hij soms praktische meetproblemen (zie de *Psychofysik*), maar nergens kwam in z'n sociaal-empirisch onderzoek de overtuiging naar voren dat het in principe onmogelijk is om allerlei gedeelten van de werkelijkheid zuiver af te beelden.

De gedachte dat de sociale werkelijkheid waarheidsgetrouw *moet* worden weergegeven loopt als een rode draad door Webers sociaal-empirisch onderzoek. Zeer sterk was hij doordrongen van het idee dat cognitieve uitspraken er zijn om op hun waarheidsgehalte onderzocht te worden³¹. Zijderveld had dan ook ongelijk toen hij beweerde dat het bij Weber niet ging om waarheid in de zin van consensus tussen theorie en werkelijkheid (Zijderveld 1973: 205-212; zie ook Tijmes 1977: 37).

Ad b. Men heeft verschillende keren opgemerkt dat Weber niet geïnteresseerd was in hypothesen: 'Vragen we aan Popper naar de stand van de wetenschap, dan zal hij verwijzen naar de zwanen die nog steeds wit lijken te zijn en andere tot nog toe niet weerlegde hypothesen. Weber zal ons trakteren op een opsomming van "ideaaltypen", die het mogelijk maken om de werkelijkheid te interpreteren ... Voor mij komen Popper en Weber uit verschillende werelden' (Tijmes 1977: 37). 'Weber namelijk ontwierp met zijn methode van het rationele *Verstehen* door middel van het construeren van ideale typen ... een theoretische sociologie die deductief is. Nu gaat het echter in deze deductieve sociologie niet om het construeren van hypothesen en theorieën die vervolgens geverifieerd dan wel gefalsifieerd worden m.b.v. empirisch onderzoek' (Zijderveld 1974: 63). In z'n sociaal-empirisch onderzoek legde Weber echter wel degelijk belangstelling voor hypothesen aan de dag. Ze vormden er verscheidene keren het uitgangspunt van. Zie het bureau-onderzoek, de industrie-, pers- en verenigingsstudie, waarvan de probleemstelling steeds verschillende hypothesen bevatte³². Hoewel minder talrijk en in meer bedekte termen, waren ze ook aanwezig in de landarbeidersonderzoekingen en de kanttekeningen bij Levensteins enquête³³.

Uit niets bleek verder dat Weber gekant was tegen het werken met hypothesen die een algemene wetmatigheid veronderstellen. (Zie voor een bewering waaruit het tegendeel moet volgen, Tijmes 1977: 50). Vele 'als-dan uitspraken' (of 'hoe meer-des te hypothesen') die Weber testte of wilde testen bezaten geen begrenzing naar plaats en tijd; sommige andere hadden die specificatie wel³⁴.

Inkorrekt is het dus ook om Weber op basis van het tweede criterium anti-positivistisch te noemen; in ordinale termen gesproken stond hij vrij dicht bij het positivistische uiteinde³⁵.

Ad c. Kennismaking met Webers sociaal-empirisch onderzoek leert verder dat Weber een hartstochtelijk streven naar exactheid bezield (Lees daartoe in bijzonder zijn *Psychofysik*). Die trek uitte zich in een krachtige voorkeur voor kwantificering. Webers reactie op Levensteins onderzoeksstijl getuigde daar ongemeen scherp van (Weber 1909). Ondanks deze positivistische inslag toonde Weber zich allerm minst afkerig van een 'kwalitatieve' onderzoeksmethode als de rechtstreekse observatie³⁶. De indirecte manier waarop Weber de productieprestaties van textielarbeiders had gemeten, oordeelde hij zelfs inferieur aan een onderzoeksmethode waarin 'de levende mens en de rusteloze machine in het gezicht gekeken werd' (Weber 1924b: 232,234). Zoals gezegd ruimde Weber in het industrie-onderzoek metterdaad plaats in voor directe observaties. De andere methoden die daarbij gehanteerd moesten worden, hadden daarentegen een 'kwantitatief' karakter (survey en analyse van statistisch materiaal)³⁷. Die laatste aanduiding is ook van toepassing op een aantal methoden uit het overige deel van Webers sociaal-empirisch onderzoek. Een expliciete voorkeur voor kwantitatieve methoden kwam echter nergens aan het licht. Onverdeeld positivistisch was Weber volgens dit derde criterium dus niet, maar mede gezien de genoemde voorkeur voor kwantificering slaat de balans hier wel door naar de positivistische kant.

Ad d. Als vierde maatstaf van een positivistische houding gold de opvatting dat verschijnselen als interpretaties en motieven intersubjectief, d.w.z. niet-intuïtief gemeten moeten worden. Ook op dit punt is Weber nogal eens een anti-positivistische opstelling toegeschreven: 'Naarmate onderzoeker en onderzochte over meer gemeenschappelijke informatie beschikken, stijgt de kans op intuïtief begrip, dat wil zeggen een begrijpen waarvan de empirische basis wel aanwezig is, mar door de betrokkenen moeilijk expliciet te maken is. Dit is de basis van Webers Verstaan ...' (Nooy 1977: 27). 'On the other hand, Weber did accept important notions of the Geisteswissenschaften, notably the legitimacy of 'intuition' ... (Tiryakian 1965: 679). Als men naar z'n sociaal-empirisch onderzoek kijkt, blijken deze beweringen over Weber onhoudbaar. Weber keerde zich daarin nl. fel tegen het gebruik van intuïtie als kennisbron³⁸. In de plaats van Levensteins *Erleben* en *Durchempfinden* bepleitte hij een nauwgezette kwantitatieve analyse van verkregen gegevens (Weber 1909: 953, 954, 957). Diezelfde afwijzende houding tegenover een intuïtieve benadering kan men in de onderzoekopzet van de tweede studie over landarbeiders terugvinden: de informanten moesten, hoe onbevangen ze ook waren, hun antwoorden zo veel mogelijk baseren op uitspraken van de te onderzoeken personen (Weber 1893). Weber oordeelde in dit opzicht dus verre van anti-positivistisch.

Ad e. Een belangrijk element van de fenomenologische kritiek op het positivisme is het verwijt dat positivisten geen rekening houden met het gegeven dat de sociale werkelijkheid van interpretaties doortrokken is (Atkinson 1978; Douglas 1970a en b; Douglas & Johnson 1977; Psathas 1973). Dit verwijt, zo werd beweerd, was niet van toepassing op Weber: 'For Weber, what is distinctive about social science (in contrast to natural science) is the concern with the actor's attachment of subjective meaning to the events and things in his environment' (Scott & Lyman 1970: 92).³⁹ 'Weber was concerned with obtaining the "inside story" or "meaning" of events as the actor himself saw or interpreted it' (Douglas 1970a: 236).

Op sommige plaatsen in Webers sociaal-empirisch onderzoek is die aandacht voor interpretatiemomenten duidelijk herkenbaar. Zie zijn opmerkingen bij de twee studies naar landarbeiders waarin beweerd wordt dat het noodzakelijk is om naast iemands materiële positie ook zijn beleving daarvan te meten (Weber 1892a: 5). Weber formuleerde daarmee in feite het fenomenologische voorschrift dat de wetenschapper zijn verklaringen afstemt op interpretaties uit de alledaagse leefwereld⁴⁰. Weber gaf eveneens blijk van het besef dat het onderzoek zelf ook opgebouwd is uit interpretaties. Zo motiveerde hij de *indirekte* ondervraging van de landarbeiders met de bewering dat zij gestelde vragen niet korrekt zouden begrijpen (Weber: 1892b, 1893: 536). De verwantschap die Weber op dit punt vertoont met hedendaagse fenomenologen als Cicourel en Douglas (Cicourel 1964; Douglas 1970a), blijkt tevens uit zijn commentaar bij de gevolgde methode in z'n bureaustudie: '... und vor allem würde der eigentliche Reiz einer wirklichen Sachdarstellung erst da beginnen, wo sie vor der blossen Durchrechnung von oft *vieldeutigen*, immer abstrakten, Buchziffern im Kontor in die Realität der Werkstatt träte und dort dem lebendigen Menschen und der ruhelosen Maschine ins Antlitz blickte' (Weber 1924b: 232, 234; kursivering van A. Th. D.). Daar staat tegenover dat die preokupatie met interpretaties allerminst doorlopend aanwezig was in Webers sociaal-empirisch onderzoek. De *Psychofysik* (Weber 1924b: 61-255) en de grootindustriestudie kennen verschillende hypothesen waarin menselijk handelen volgens het 'mechanische' 'stimulus-respons'-schema wordt verklaard⁴¹. De onderzoeksopzet van laatstgenoemde studie biedt eveneens aangrijpingspunten voor het type positivisme-kritiek waarvan hier sprake is (Weber 1924b: 1-60)⁴². Gekonkludeerd kan dan ook worden dat Webers werkwijze er vanuit het onderhavige gezichtspunt zowel positivistisch als antipositivistisch uitzag.

Ad f. Nauw verwant met zojuistgenoemde kritiek van fenomenologen is hun bewering dat positivistische verklaringen de rol van motieven en/of redenen miskennen (Roche 1973: 93-104; Papineau 1978: 78-107). Als vertegenwoordiger van dit model, dat alleen 'objektieve' onafhankelijke variabelen kent, geldt Durkheim: '... his view is that explanation ... must be "deterministic", not

"purposive". To explain a social fact, is for Durkheim, to find its *cause*; and the 'determining cause of a social fact should be sought among the social facts preceding it and not among the states of the individual consciousness" such as motives or intentions ...' (Lessnoff 1974: 96). Tegenover dit type plaatst men vaak een op Weber geïnspireerd verklaringsmodel dat uitdrukkelijk plaats inruimt voor iemands motieven of bedoelingen (Lessnoff 1974:99; Mennell 1974: 23)⁴³. Zulke anti-positivistische verklaringen zijn in Webers eerstgenoemde onderzoek terug te vinden. Hij verklaarde het gedrag van de landarbeiders immers met behulp van een verwijzing naar hun motieven. Aan de andere kant bleek hij allermist afkerig te zijn van Durkheimiaanse verklaringen. Dit is op te maken uit z'n positief gerichte belangstelling voor de psychofysika, een wetenschap die Heckmann terecht aanduidde als: '... das genaue Gegenteil von Sinn rekonstruierender, verstehender Soziologie wie sie von MAX WEBER selbst begriffen und programmatisch verkündet wurde' (Heckmann 1979: 57).⁴⁴. Het is overigens niet zo dat in Webers *Psychofysik* alleen maar positivistische verklaringen voorkomen. Weber haalde daarin nl. ook het verschijnsel aan dat arbeiders soms de produktie beperkten om een hoger loon af te dwingen (het zgn. *Bremsen*, zie Weber 1924b: 155 e.v.). Het Durkheimiaanse verklaringsmodel is bij Weber verder aan te treffen in z'n grootindustrie-onderzoek⁴⁵. Eén en ander betekent dat Webers sociaal-empirisch onderzoek ook wat betreft verklaringstype een middenpositie inneemt op de positivisme/anti-positivismeschaal.

Ad g. Iemand is volgens het laatstgenoemde criterium positivistisch als hij beweert dat uitspraken over de sociale werkelijkheid herleid kunnen worden tot uitspraken over psychologische of biologische eigenschappen van mensen. De opmerking dat Weber zich tegen deze gedachte van reduktionisme keerde (zie Benton 1977: 134) is onjuist gezien zijn uitlatingen in het sociaal-empirisch onderzoek. Weliswaar adviseerde Weber in de industriestudie om allereerst uit te gaan van milieu-hypothesen, maar hij erkende tegelijkertijd de mogelijkheid dat de faktor erfelijkheid een rol speelde. Ruimte voor biologische verklaringen van produktieverschillen gaf Weber ook in de bespreking van de resultaten uit z'n bureaustudie (Weber 1924b: 31, 242-255). Ten aanzien van het onderhavige reduktionisme-idee nam Weber dus geen vooropgezet pro- of kontra-standpunt in. Dit betekent dat hij hier noch positivistisch, noch anti-positivistisch reageerde.

De verschillende uitkomsten van mijn analyse samenvattend, kom ik tot de konklusie dat Weber in geringe mate anti-positivistisch was in zijn sociaal-empirisch onderzoek.

Noten

1. Ik ben de voorzitter van de redactie van de Sociologische Gids erkentelijk voor het commentaar dat hij bij een vorige versie van dit artikel plaatste. Dank ben ik ook verschuldigd aan H.D. Flap.
2. Wat positivistisch is, hangt uiteraard af van de betekenis die aan die term wordt toegekend. De tweede paragraaf vermeldt de betekenis die ik hier hanteer. In plaats van positivistische spreekt men ook wel over natuurwetenschappelijk (of logisch-empiristisch) georiënteerde sociologie. In het vervolg van de tekst wordt afgezien van de onvrede met het 'waardevrije' karakter van de positivistisch geduide sociologie.
3. Het is niet zo dat elk van deze auteurs alle drie genoemde elementen uit Webers sociologiekonceptie als grondslag presenteerde van een alternatieve sociale wetenschap. Zie voor Webers sociologiekonceptie Weber 1956.
4. De enige verwijzing die ik ken, is die naar Webers verslag van een studie naar landarbeiders (Weber 1892a): zie Tijmes 1977: 44.
5. Tot Webers sociaal-empirisch onderzoek reken ik uitsluitend z'n onderzoek dat sociologisch, maar niet historisch georiënteerd was. De term 'onderzoek' wordt hier in een ruime betekenis opgevat. Ook activiteiten zoals het bekritisieren van andermans onderzoek en de waardering van een onderzoeksdesign vallen eronder. Deze brede interpretatie hanteert ook Heckmann, zie het in de tekst volgende citaat van hem (Heckman 1979: 50, 51). De bewering dat Weber veel belang aan dat onderzoek hechtte volgt mijns inziens uit de nadruk die Weber legde op het empirische karakter van de sociologie (zie Weber 1942b: 424 en Weber 1926: 691 of een willekeurige hoofdstuk uit zijn sociaal-empirisch onderzoek; zie ook Hennen 1976).
6. De geanalyseerde literatuur is (was) naar mijn mening over het algemeen vrij goed bekend in de sociologie. Geen informatie over Webers sociaal-empirisch onderzoek vond ik bij: Aron, Raymond, *Main currents in sociological thought*, Harmondsworth 1970; Barnes, Harry Elmer (red.), *An introduction to the history of sociology*, Chicago 1961; Becker, Howard and Harry Elmer Barnes, *Social thought from lore to science*, London 1961; Bierens de Haan, J., *Sociologie, ontwikkeling en methode*, Den Haag 1959; Cuzzort, R.P., *Humanity and modern sociological thought*, London 1971; Fletcher, Ronald, *The making of sociology*, London 1972; Freund, Julien, *The sociology of Max Weber* 1969; Freund, Julien, 'German Sociology in the time of Max Weber', pp. 149-186 in: Tom Bottomore and Robert Nisbet (eds.), *A history of Sociological Analysis*, New York 1978; Hawthorn, Geoffrey, *Enlightenment and despair, a history of sociology*, Cambridge 1976; Hessen, J.S. van, *Wegwijzer in de sociologie*, Amsterdam 1970; Mitchell, G. Duncan, *A hundred years of sociology*, London 1968; Mühlmann, Wilhelm E., *Max Weber und die rationale Soziologie*, Tübingen 1966; Parsons, Talcott, 'Max Weber 1864-1964', in: *American Sociological Review*, 30 (1965) 171-175; Rex, John, 'Max Weber (1864-1920)', in: Tomothy Raison (ed.), *The founding fathers of the social sciences*, Harmondsworth 1968; Seger, Imogen, *Knaurs Buch der modernen Soziologie*, München/Zürich 1970; Smelser, Neil J. and R. Stephen Warner, *Sociological theory: historical and formal*, Morristown 1976; Stammer, Otto (hrsg.), *Max Weber und die Soziologie heute. Verhandlungen des 15. deutschen Soziologentages*, Tübingen 1965; Tenbruck, Friedrich, 'Das Werk Max Webers', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 27 (1975) 663-702; Thurlings, J.M.G., *Een keuze uit het werk van Max Weber*, Deventer 1975; Timasheff, Nicholas S., *Sociological theory, its nature and growth*, New York 1967; Winckelmann, Johannes (hrsg.), *Max Weber, Soziologie, Weltgeschichtliche Analy-*

sen, Politik, Stuttgart 1964.

Hooguit een paar regels geven: Baumgarten, Eduard, 'Einleitung', pp. XI-XXXVI, in: Johannes Winckelmann, zie boven; Bendix, Reinhard, 'Max Weber', pp. 493-502 in: David L. Sills (ed.), *International Encyclopedia of the social sciences* 1968; Bendix, Reinhard and Guenther Roth, *Scholarship and partisanship: essays on Max Weber*, Berkeley 1971; Coser, Lewis A., *Masters of sociological thought, ideas in historical and social context*, New York 1971; Gerth, Hans and C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber: essays in sociology*, New York 1946; Giddens, Anthony, *Politics and sociology in the thought of Max Weber*, London and Basingstoke 1972; Goddijn, H.P.M. e.a., *Geschiedenis van de sociologie; achtergronden, hoofdpersonen en richtingen*, Meppel 1977; Goddijn, H.P.M. (red.), *Max Weber, leven, werk en betekenis*, Baarn 1980; Jonas, Friedrich, *Geschichte der Soziologie, Teil IV, Reinbeck bei Hamburg* 1969; König, René und Johannes Winckelmann, 'Max Weber zum Gedächtnis'. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 7*, 1963; McRae, Donald G., *Max Weber*, London 1974; Tellegen, E., 'Max Weber (1864-1920)', pp. 95-114 in: L. Rademaker en E. Petersma (red.), *Hoofdfiguren uit de sociologie, deel 1*, Utrecht/Antwerpen 1974; Speier, Hans, 'Weber, Max (1864-1920)', pp. 386-389 in: Edwin R.A. Seligman and Alvin Johnson (eds.), *Encyclopaedia of the social sciences*, New York 1958; Wrong, D.H. (ed.), *Max Weber*, Englewood Cliffs 1970.

Ruimere aandacht geven: Bendix, Reinhard, *Max Weber, an intellectual portrait*, London 1960 (alleen de landarbeidersenquête); Baumgarten 1964 (idem); Eldridge, J.E.T., *Max Weber, the interpretation of social reality*, London 1971 (alleen het grootindustrie-onderzoek); Käsler, Dirk, 'Max Weber', in: Dirk Käsler (hrsg.), *Klassiker des soziologischen Denkens. Zweiter Band*, München 1978 (behalve pers-, verenigings- en elitestudie alle onderzoekingen); Tellegen, E, *De sociologie in het werk van Max Weber*, Meppel 1968 (kanttekeningen bij Levenstein ontbreken). Literatuur waarin de nadruk wordt gelegd op de empirische onderzoekstraditie in de sociologie, maar waarin de bewuste Weber ontbreekt: Madge, J., *The origins of scientific sociology*, New York 1962 en Ultee, W.C., *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie; een aantal regels van de methode en een kritische doorlichting van enkele sociologische tradities*, diss. Utrecht 1977. Bij sommige van genoemde titels is aan te merken dat ze enkel theoretische zaken tot onderwerp zeggen te hebben. Hier kan tegen in gebracht worden dat a) ze ook over andere dan theoretische onderwerpen informeren, b) Webers onderzoek ook bijdragen leverde aan de theoretische sociologie.

De inhoudsanalyse werd uitgevoerd na lezing van drie publikaties die expliciet proberen te voorzien in de kennisleemte m.b.t. Webers sociaal-empirisch onderzoek: Heckmann 1979; Lazarsfeld, Paul K. and Anthony R. Oberschall, 'Max Weber and empirical social research', in: *American Sociological Review* 30 (1965) 185-199; Oberschall 1965.

7. K.R. Popper bijvoorbeeld neemt in dit verband een dubbelzinnige positie in: hij verwerpt het positivistische verifikatiebeginsel en het idee dat de empirische cyclus met observaties start, maar onderschrijft het positivistische intersubjectiviteitsprincipe en de gedachte dat er een onoverbrugbare kloof tussen zijn en behoren bestaat.
8. Het is niet zo dat alle te noemen criteria voorkwamen bij iedere genoemde persoon die een anti-positivistische Weberinterpretatie gaf. Zie voor criterium a): Coenen 1975, 1977; Zijdeveld 1973 (zie ook Matthes 1973: 202); zie voor b) Tijmes 1977; Vrijhof 1980; Zijdeveld 1973; zie voor c): Coenen 1975, 1977; Bogdan & Taylor 1977

- (zie ook Nooy 1977); zie voor d): Tiryakian 1965 (zie ook Becker 1979; Nooy 1977); zie voor e): Atkinson 1978; Douglas 1970a; zie voor f): Atkinson 1978; Benton 1977; Roche 1973 (zie ook Douglas & Johnson 1977; Wilson 1970); zie voor f) Roche 1973. Zie voor positivismedefinities die nauw verwant zijn aan het hier gehanteerde: Benton 1977; Giddens 1974; Hindess 1977; Nooy 1977; Rademaker 1977; Smart 1976.
9. Uitvoerige informatie over de Verein geeft Oberschall 1965.
 10. Naast de genoemde vragenlijst was er ook nog een tweede; deze was minder omvangrijk en richtte zich tot een kleine zeshonderd Generalberichterstatter. Zij moesten oordelen over onderwerpen met een bredere geografische reikwijdte. De respons op deze vragenlijst was tweeënvijftig procent.
 11. Het ging hier om de Pruisische provincies Ostpreussen, Westpreussen, Pommern, Posen, Schlesien, Brandenburg, het groothertogdom Mecklenburg en de kring Herzogtum Lauenburg (Zie Weber 1892a).
 12. De twee vroegere studies waar Weber zich op baseerde waren die van Goltz 1875 en Von Lengerke 1849.
 13. Zie Weber 1892a: 775. In een latere publikatie wordt niet beweerd dat de faktor geld geen rol speelde (Weber 1924a: 451).
 14. Aanvankelijk betekent hier: in 1892 (zie Weber 1892a); vergelijk daarmee Weber 1893 en 1924a: 470.
 15. In hoeverre die vragenlijst ook door Paul Göhre, evenals Weber een vooraanstaand lid van het Kongress, is opgesteld, kan ik niet beantwoorden (Zie Weber 1926: 144). De vragen zijn te vinden in Baumgarten 1964: 376-384.
 16. Vergelijk bij voorbeeld vraag 4 uit de eerste enquête (tweede questionnaire met de derde vraag uit deel 4b van de tweede enquête. De Verein-enquête is te vinden in: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 53 (1891), pp. 14-24.
 17. In 1893 merkte Weber in dat verband nog op: '... jeder, der die Eigenart dieser Arbeiter... kennt, weiss, dass ein solches Vorgehen erhebliche Verwirrung gestiftet, aber kein sachliches Ergebnis gehabt hätte (Weber 1893: 536).
 18. De keuze van vijftienduizend informanten doet vermoeden dat men in die tijd nog geen steekproeftheorie beheerste.
 19. Zie Weber 1893: 537; hier wordt melding gemaakt van een krantebericht waarin wordt opgeroepen om de enquête te boycotten vanwege het uitgebreide aantal vragen.
 20. Deze resultaten werden genoemd door Webers echtgenote Marianne. Tot de genoemde geschiedopvatting rekende zij ook de 'ijzeren loonwet' en de bewering dat een hoge bodemkwaliteit een hoge levensstandaard veroorzaakt. Beide hypothesen bleken niet (volledig) op te gaan (Zie Weber 1926: 144).
 21. Weber ging in 1894 een hoogleraarschap te Freiburg bekleden; die functie slokte veel tijd op. Zie ook Weber 1893: 540; Weber 1926: 213, 214. Denk ook aan de psychische crisis die Webers wetenschappelijke arbeid gedurende een aantal jaren op een laag pitje zette (Zie Weber 1926).
 22. Het betreft hier een gedeelte van de probleemstelling in Webers Psychofysik; zie Weber 1924b: 61, 62.
 23. Zie Weber 1924b: 118; zie ook Heckmann die spreekt over Webers 'Enthusiasmus für die Exaktheit der Psychofysik' (Heckmann 1979: 57).
 24. De term 'bureau-studie' ontleen ik aan een manuscript van P.G. Swanborn. Hij omschrijft dit type onderzoek als volgt: 'Het bureau-onderzoek vormt in zekere zin een restcategorie. Bedoeld is het onderzoek van neergeslagen gedrag dat de onderzoeker via bibliotheken, databanken e.d. kan vergaren, en achter zijn bureau zittend kan analyseren'. Vergelijk het begrip deskresearch.

25. Webers echtgenote merkte over die berekeningen op dat ze alleen bedoeld waren als illustratie van de wetenschappelijke werkwijze (Weber 1926: 345; ze sprak daar over een test van de 'naturwissenschaftliche Forschungsmethoden' op hun bruikbaarheid voor de geplande studie). 'Die Zahlen', aldus Weber zelf, '... sollen ausschliesslich zeigen, dass und welche Wege es bei ausreichendem Zahlenmaterial geben würde, aus Zahlen dieser Art mehr herauszuholen, als sie auf den ersten Blick zu sagen scheinen' (Weber 1924b: 135). Alleen al de geringe omvang van het beschikbare aantal gegevens sloot volgens hem de mogelijkheid uit om inhoudelijke uitspraken te 'bewijzen'.
- Niettegenstaande deze uitspraken laat Webers bureaustudie zich mijns inziens onmiskenbaar lezen als een toets van een aantal beweringen die het optreden van produktiviteitsverschillen verklaren (Zie Weber 1924b: 136-232).
26. Ik doel hier op Webers *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Weber 1965). Overigens maakte Weber een voorbehoud met betrekking tot genoemde bevinding, zie Weber 1924b: 239.
27. Het arbeidsplan en de vragenlijst staan afgedrukt in Bernays 1910: VIII-XIV.
28. De kwalifikatie 'acceptabel' baseer ik op Oberschall 1965. Hij zegt dat Bernays de enige was die succes had.
29. Letterlijk merkte Weber in dit verband het volgende op: 'L., der in der beliebten Vorstellung befangen ist, das 'Durchempfinden' und 'Erleben' sei auf dem hier behandelten Gebiet die letzte Instanz des Erkennens, könnte sich an seinem eigenen Material vom Gegenteil leicht überzeugen' (Weber 1909: 955).
30. Zuiver wetenschappelijk wil hier zeggen dat het onderzoek a) vrij was van waardeoordelen t.a.v. het objekt van onderzoek en b) niet ingegeven werd door sociaal-politieke motieven, zoals bij de Verein für Sozialpolitik het geval was. De Gesellschaft moest, zo beklemtoonde Weber, niet een 'Akademie' zijn, maar een 'Arbeitsgemeinschaft' (Zie Weber 1924b: 431, 432; Weber 1926: 425-430). Veel succes heeft Weber niet gehad met de plannen die hij met de Gesellschaft voor had. Zie Tellegen 1968: 95.
31. Zie een willekeurig hoofdstuk uit Webers sociaal-empirische onderzoeksliteratuur. Bijzonder karakteristiek is in dit verband Webers reactie op de erfelijkheid versus milieu-diskussies (Weber 1924b: 242-255). Zie ook de opmerkingen van Webers echtgenote over zijn sociologieconceptie: Weber 1926: 691).
32. Ik geef bij elk van de genoemde studies een aantal voorbeelden: hoe vochtiger de werkruimte, des te geringer iemands produktieniveau, als iemand een pietistisch geloof heeft, produceert hij meer dan wanneer dat niet het geval is, hoe groter de verschillen in scholing tussen twee arbeiders, des te minder gaan die met elkaar om, hoe groter de kans op sociaal-ekonomische vooruitgang voor een werknemer, des te minder denkt hij in termen van klassebewustzijn, hoe groter het vaste kapitaal van een krant, des te sterker is de invloed ervan op de publieke opinie, hoe groter het vaste kapitaal van de pers, des te meer trustvorming binnen de pers, als iemand lid is van een vereniging heeft hij een grotere kans om tot een sociale en/of politieke elite door te dringen, dan wanneer dat niet zo is, als iemand lid van een vereniging is, zal hij een sterkere persoonlijkheid worden, dan wanneer hij geen lid is.
- N.B.: Naast zulke uitgewerkte hypothesen, bevatte Webers sociaal-empirisch onderzoek talloze niet geëxpliciteerde hypothesen. Weber stelde nl. vele vragen naar de oorzaak van een bepaald verschijnsel zonder de vermoede antwoorden te geven. Bij toetsing zouden deze hypothesen volledig op papier gekomen zijn.
33. Zie de relatieve deprivatiehypothesen in Weber 1892a: 5; zie de materialistische hypothesen in Weber 1926: 144; zie Webers opmerking dat Levenstein ten onrechte

- bepaalde achtergrondskennmerken had verwaarloosd, Weber ging er kennelijk vanuit dat die in een bepaalde relatie stonden met andere variabelen (Weber 1909: 951).
34. Zie in dit verband ook Webers preokkupatie met representativiteitsvragen (Weber 1924b: 232, 234). Uitspraken met genoemde specificatie bevatte vooral de landarbeidersstudie.
 35. Ik beweer hiermee dat Weber het sterkst geïnteresseerd was in uitspraken die een wetmatigheid formuleerden.
 36. Het onderscheid tussen kwantitatieve en kwalitatieve methoden baseer ik op de volgende uitspraak van Filstead: 'Qualitative methodology refers to those research strategies, such as participant observation, in-depth interviewing, total participation in the activity being investigated, field work, etc., which allow the researcher to obtain first-hand knowledge about the empirical social world in question' (Filstead 1970: 6). Het onderscheid is er dus niet een tussen tellen en niet tellen. Enquêtes, analyses van statistisch materiaal en bureaustudies reken ik tot de kwantitatieve methoden.
 37. Zie Weber 1924b: 1-60 en Bernays 1910: XII-XIV.
 38. Ik heb het hier niet over intuïtie als bron voor gissingen, die later intersubjectief getoetst kunnen worden.
 39. In de plaats van de term 'natural science' kan men de term 'positivism' lezen.
 40. Zie Atkinson 1978 en Douglas 1970a voor het genoemde voorschrift. Waar het Weber om ging was dat de wetenschapper uitingen van ontevredenheid (en daarop gebaseerde gedragingen) niet verklaart vanuit zijn eigen interpretatie dat de mensen het slecht hebben, maar vanuit een gelijkkluidende definitie van genoemde mensen zelf. (Zie Weber 1892a: 5).
 41. Fenomenologisch georiënteerde wetenschappers verwijten behavioristen (positivisten) vaak zgn. mechanische S-R verklaringen; zie Zijdeveld 1973: 37.
Zie de hypothesen die beweren dat de vochtigheidsgraad, leeftijd, het geslacht, de huwelijks staat en de geoefendheid de produktiviteit van de arbeider bepalen. Zie ook hypothesen als: hoe meer een arbeider qua scholing en beroepspositie van een ander verschilt, des te minder gaat hij met hem om en hoe zelfstandiger de beroepspositie is die een werknemer uitoefent, des te zelfstandiger wordt deze arbeider (niet tautologisch bedoeld) (Weber 1924b en Bernays 1910). Zie ook de algemene probleemstelling van het industrie-onderzoek (Weber 1924b: 1,37).
 42. Zie de manier waarop de psychofysische vragen van het onderzoek beantwoord moesten worden (Weber 1924b: 16-37; Weber sprak daar veelbetekend over 'Die naturwissenschaftliche Probleme der Erhebung'). De direkte en indirecte observaties zouden maar in geringe mate betrekking hebben op interpretatiemomenten bij de te onderzoeken personen (Zie Weber 1924b: 1-60; Bernays 1910: VIII-XII).
 43. Verwezen wordt daarbij naar Webers *Wirtschaft und Gesellschaft* (Zie de eerste paragraaf van Weber 1956).
 44. Heckmann omschreef de psychofysika uit de tijd van Weber als de 'naturwissenschaftlich-experimentell ausgerichtete psychologische Arbeitswissenschaft, die – ohne 'Motiv- und Sinnanalyse' – den Verlauf bestimmter Leistungskurven einfacher Tätigkeiten in Abhängigkeit bestimmter Bedingungen testet' (Heckmann 1979: 57) (cursive-ring A.Th.D.)
 45. Zie bijvoorbeeld de probleemstelling van dat onderzoek: Weber 1924b: 1, 37. Zie ook de twee laatstgenoemde hypothesen in noot 41. Zie verder het 'Arbeitsplan' in Bernays 1910: VIII-XII.

Literatuur

- Atkinson, J., *Discovering Suicide; studies in the Social Organization of Sudden Death*, London and Basingstoke 1978.
- Baumgarten, E., *Max Weber, Werk und Person*, Tübingen 1964.
- Becker, H.A. 'Kwantitatief en kwalitatief sociologies onderzoek', in: *Utrechtse Sociologische Krant*, 7 (1979), pp. 4-9.
- Benton, T., *Philosophical Foundations of the three Sociologies*, London, Henley and Boston 1977.
- Bernays, M., 'Auslese und Anpassung der Arbeiterschaft an der geschlossenen Grossindustrie'. *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, 133. Band, Leipzig 1910.
- Bogdan R. and S.J. Taylor, *Introduction to Qualitative Research Methods, a phenomenological approach to the social sciences*, New York, 1975.
- Brauner, H., *Die Phänomenologie Edmund Husserls und ihre Bedeutung für soziologische Theorien*, Meisemheim am Glan 1978.
- Brunt, L. (red.), *Anders bekeken. Wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*, Meppel 1977.
- Cicourel, A.V., *Method and Measurement in Sociology*, London 1964.
- Coenen, H., 'Fenomenologie en sociologie; Schets van de geschiedenis', in: *Mens en Maatschappij* 50 (1975) pp. 38-72.
- Coenen, H.L.M., 'Fenomenologie en sociologie', pp. 88-115 in: L. Rademaker en H. Bergman (red.), *Sociologische stromingen. Het Spectrum/Intermediair* 1977.
- Douglas, J.D., *The social meanings of suicide*, Princeton 1970 (aangeduid als Douglas 1970a).
- Douglas, J.D. (ed.), *Understanding everyday life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*, Chicago 1970 (aangeduid als Douglas 1970b).
- Douglas, J.D. and M. Johnson, *Existential Sociology*, Cambridge 1977.
- Filstead, W.J. (ed.), *Qualitative Methodology: Firsthand Involvement with the Social World*, Chicago 1970.
- Giddens, A. (ed.), *Positivism and Sociology*, London 1974.
- Goltz, Th. v.d., *Die Lage der ländlichen Arbeiter im Deutschen Reich*, Berlin 1875.
- Heckmann, F., 'Max Weber als empirischer Sozialforscher', in: *Zeitschrift für Soziologie*, 8(1979), pp. 50-62.
- Hennen, M., *Krise der Rationalität-Dilemma der Soziologie. Zur kritischen Rezeption Max Webers*, Stuttgart 1976.
- Hindess, B., *Philosophy and Methodology in the Social Sciences*, Hassocks, Sussex 1977.
- Lengerke, A. von, *Die ländliche Arbeiterfrage*, Berlin 1849.
- Lessnoff, M.H., *The Structure of Social Science, a Philosophical Introduction*, London 1974.
- Levenstein, A., *Aus der Tiefe. Arbeiterbriefe*, Berlin 1908.
- Luckmann, T., 'Philosophie, Sozialwissenschaft und Alltagsleben', in: *Soziale Welt*, 24 (1973) pp. 137-169.
- Luckmann, T. (ed.), *Phenomenology and sociology; Selected Readings*, Harmondsworth 1978.
- Matthes, J., *Einführung in das Studium der Soziologie*, Reinbek bei Hamburg 1973.
- Mennell, S., *Sociological Theory, Uses and Unities*, London 1974.
- Nooy, A., 'Meten en wegen. Meerwaarde en minderwaarde in de sociale wetenschappen', pp. 17-33 in: Lodewijk Brunt (red.), *Anders bekeken. Wet en werkelijkheid in sociaal*

- onderzoek, Meppel 1977.
- Oberschall, A., *Empirical social research in Germany, 1848-1914, Paris and The Hague* 1965.
- Papineau, D. *For Science in the Social Sciences*, London and Basingstoke 1978.
- Psathas, G. (ed.), *Phenomenological Sociology; Issues and Applications*, New York 1973.
- Rademaker, L., 'Positivisme en sociologie', pp. 9-26 in: L. Rademaker en H. Bergman, *Sociologische Stromingen, Het Spectrum/Intermediair* 1977.
- Roche, M., *Phenomenology, language and the social sciences*, London and Boston 1973.
- Schulze-Gaevernitz, G. von, 'Max Weber als Nationalökonom', pp. 53-58 in René König und Johannes Winckelmann, *Max Weber zum Gedächtnis. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 7*, 1963.
- Scott, M.B. and S.M. Lyman, 'Accounts, Deviance and Social Order' pp. 89-119 in: Jack D. Douglas (ed.) *Deviance and respectability. The social construction of moral meanings*, New York/London 1970.
- Smart, B., *Sociology, Phenomenology and Marxian Analysis. A Critical Discussion of the Theory and Practise of a Science of Society*, London, Henley and Boston 1976.
- Sprondel, W.M., and R. Grathoff, *Alfred Schütz und die Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften*, Stuttgart 1979.
- Tijmes, P., 'Weber heeft altijd gelijk', in: *Kennis en Methode* 1 (1977) pp. 37-53.
- Tiryakian, E.A., 'Existential Phenomenology and the sociological tradition, in: *American Sociological Review* 30 (1965) pp. 674-688.
- Vrijhof, P.H., 'Sociologische theorie (vorming) als methodologisch probleem', in: *Utrechtse Sociologen Krant*, 7 (1980) pp. 13-15.
- Wagner, H., 'Unity and Diversity in American Sociology', in: *Social Research* 34 (1967) pp. 282-302.
- Wagner, H.R., 'Sociologists of phenomenological orientations: their place in American sociology', in: *The American Sociologist* 10 (1975) pp. 179-186.
- Weber, M., *Max Weber, ein Lebensbild*, Tübingen 1926.
- Weber, M., *Die Römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*, Stuttgart 1891.
- Weber, M., *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Band 55*, Leipzig 1892 (aangeduid als Weber 1892a).
- Weber, M., 'Privatenqueten über die Lage der Landarbeiter', in: *Mitteilungen des Evangelisch-sozialen Kongresses*, nrs. 4, 5, 6 pp. 3-5, 3-6, resp. 1,5, Berlin 1892 (aangeduid als Weber 1892b).
- Weber, M., 'Die Erhebungen des Evangelisch-Sozialen Kongresses über die Verhältnisse der Landarbeiter Deutschlands', in: *Die Christliche Welt*, 70 (1893) pp. 535-540.
- Weber, M., 'Zur Methodik sozialpsychologischer Enqueten und ihrer Bearbeitung', in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 29 (1909) pp. 949-958.
- Weber, M., *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen 1924 (aangeduid als Weber 1924a).
- Weber, M., *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*, Tübingen 1924 (aangeduid als Weber 1924b).
- Weber, M., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1951.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehende Soziologie*, Tübingen 1956.
- Weber, M., *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, München 1965.
- Willame, R., *Les Fondements Phénoménologiques de la Sociologie Compréhensive: Alfred Schutz et Max Weber*, La Haye 1973.

Wilson, T.P., 'Normative and Interpretive Paradigms in Sociology', pp. 57-80 in: J.D. Douglas, *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*, Chicago 1970.

Zijderveld, A.C., *De theorie van het symbolisch interaktionisme*, Meppel 1973.

Zijderveld, A.C., 'Twee dilemma's, vier denkvormen. Poging tot een typologische ordening van de sociologische theorie', in: *Sociale Wetenschappen* 17 (1974) pp. 49-65.